

2. A térbeliség sokszínűsége

Jelen fejezetben azon jelentősebb **régiótipizálási munkák** kerülnek áttekintésre, amelyeknek eredményeire nagy mértékben támaszkodni fogunk a kistérségek versenyképességi szempontú típusainak meghatározásakor. Mielőtt azonban rátérnénk a régiótípusok bemutatására, azon legfontosabb **térszervező erőket tekintjük át**, amelyek az egyes térségtípusok kialakulásában jelentős szerepet töltenek be.

A globalizáció, illetve az azt kísérő háttér folyamatok a **térbeliséget eddig soha nem látott mértékben színessé tették**. Az 1990-es évekig az egyes térbeli egységek különböző adottságait, lehetőségeit a fejlett-fejletlen fogalompárral közelítették meg. Ez a megközelítés napjainkban már nem elégséges, hiszen az uralkodó térszervező erők a fejlett-fejletlen fogalompárral leírható térségtípusoknál jóval bonyolultabb és színesebb régiótípusokat hoznak létre, így ezen hagyományos megközelítés fejlesztési stratégiákhoz nem alkalmazható. A térbeliség sokszínűségét kiváltó térszervező erők közül – egyéb fontos tényezők mellett – **az urbánus-rurális jelleg elkülönítésének szükségességét, valamint a lokális térségek előtérbe kerülését tekintjük át**.

2.1. Az urbánus-rurális dimenzió

Napjaink globális gazdaságában eltérő az egyes régiótípusok gazdasági szerepe, megfigyelhető egy **újraszerveződő regionális munkamegosztás** (Lengyel 2003). A régiók gazdasági fejlődésnek lehetősége főleg a „**kritikus tömegüktől**” függ, lényegében az agglomerációs előnyök típusától. Emiatt a térségek versenyképességének vizsgálatakor célszerű az urbánus-rurális dimenzió szerinti szétválasztást alapul venni. Ez főleg abból a felismerésből következik, hogy a tudásalapú szektor tevékenységei igen **speciális feltételeket és környezetet igényelnek**, melyek közül az egyik legfontosabb a tudásbázisokhoz való közelség, amely szinte kizárólagosan városi területeken figyelhető meg (Begg 2002).

Az előző alfejezethez hasonlóan jelen pontban is olyan fogalmak (urbánus-rurális) körüljárása a cél, amelyekre többféle megközelítés született, de egzakt, mindenki által elfogadott definíció még nem. Az, hogy az urbánus és a rurális térségtípus között milyen mutatók és értékek szerint kell különbséget tenni, igen változó, ebben sincs konszenzus a regionális tudomány főbb irányzatai, de az egyes országok és nemzetközi szervezetek között sem.

Nem lehet egzakt módon meghatározni, hogy **mi tekinthető egyértelmű elhatároló ismérvnek az urbánus és a rurális térségek között**. Az egyes országokban sokszor egymástól teljesen eltérő mutatószámokkal határolják le azon területeket, amelyeket a különféle fejlesztési politikákban rurális területként definiálnak (2.1. táblázat). Talán az egyik legnagyobb vizsgálatot az urbánus és rurális területek lehatárolására az UNECE, az Eurostat, a FAO, az OECD és a World Bank végezte el 2005-ben. A 26 országra kiterjedő vizsgálat keretén belül az egyes országok rurális térségekre vonatkozó statisztikai rendszerét mérték fel kérdőíves módszerrel (UNECE-Eurostat-FAO-OECD-WB 2005).

2.1. táblázat Urbánus-rurális lehatárolási küszöbszámok néhány országban

Ország	A ruralitás meghatározásának küszöbszáma
1. Anglia	10 000 fő a küszöbérték
2. Ausztrália	A ruralitásnak nincs külön küszöbértéke, mivel a rurális területeket úgy definiálják, mint az urbánus centrumon kívül eső területek. Kis urbánus centrumok alatt olyan koncentrációkat értenek, ahol legalább 1 000 fő él, akik észrevehető városi mintákat követnek, mint pl. kialakított utcák.
3. Bulgária	A népsűrűség alacsonyabb, mint 150 fő/km ² , és a térség legnagyobb városának lakossága kevesebb, mint 30 000 fő.
4. Csehország	Kevesebb, mint 2 000 lakos a térségben
5. Dánia	Minden olyan terület, amely nem urbánus. Urbánusnak definiálnak minden, 200 főnél nagyobb lélekszámú falut.
6. Egyesült Államok	A Census Bureau belső urbánus területek alatt a legalább 1 000 fő/km ² népsűrűséget, környező urbánus területek alatt a legalább 500 fő/km ² népsűrűségű területeket érti. ERS 'Metropolitan'-'Micropolitan' besorolás: 'Metropolitan' térségek magtárságában legalább 50 000 fő él, míg a 'micropolitan' térségek magtárságában 50 000 főnél kevesebb, de 10 000 főnél több fő él. Hivatalos szövetségi besorolás: a 2 500 főnél alacsonyabb lélekszámú térségek.
7. Észtország	2 500 lakos a küszöbérték
8. Franciaország	Települések, ahol a lakosság kevesebb, mint 2 000 lakos
9. Írország	Az 1 500 főnél nagyobb klasztereken kívül eső területek
10. Kanada	Az OECD lehatárolást követve lakosság 50%-a, vagy több él olyan területeken, ahol a népsűrűség alacsonyabb, mint 150 fő. A rurális és kisvárosi módszertan alapján a 10 000 főnél kevesebb lakossal rendelkező területek, melyek kívül esnek az összeírási 'metropolitan' területek, vagy az összeírási agglomerációs területek munkaerő-vonzási körzetén.
11. Kazahsztán	A legalább 50 főnyi lakossággal rendelkező falvak, amelyekben a lakosság legalább fele a mezőgazdaságban foglalkoztatott
12. Lettország	Kisvárosok (kevesebb, mint 3 000 lakos), és falvak (a városi jegyekkel nem rendelkező települések) tartoznak a rurális térségek közé.
13. Magyarország	Szűkebb értelemben: Kevesebb, mint 120 fő/km ² népsűrűség vagy 10 000 főnél kisebb lélekszám települési szinten. Tágabb értelemben: túlnyomórészt rurális egy térség NUTS-4 szinten vizsgálva, ha a népesség 50%-a él 120 fő/km ² -nél alacsonyabb népsűrűségű területen, és szignifikánsan rurális, ha a népesség 15-50%-a és 120 fő/km ² -nél alacsonyabb népsűrűségű területeken.
14. Németország	Urbánus területek azon 100 000 főnél nagyobb lélekszámú térségközponttal rendelkező régiók, ahol a népsűrűség 100 fő/km ² -nél több, illetve azon 100 000 főnél nagyobb lélekszámú térségközponttal nem rendelkező régiók, ahol a népsűrűség 150 fő/km ² -nél több.
15. Olaszország	100 fő/km ² népsűrűség a küszöbérték
16. Románia	Jogszabályok határozzák meg a ruralitás fogalmát, semmiféle küszöbértéket nem rendelnek azonban hozzá
17. Skócia	10 000 fő a küszöbérték
18. Svájc	A 20 000-nél magasabb lélekszámú agglomerációk és a 10 000 magasabb lélekszámú különálló városokat tekintik urbánusnak.
19. Svédország	Minden olyan település rurális, ahol 1 000 lakosnál kevesebb él
20. Szlovákia	100 fő/km ² a küszöbérték
21. Törökország	Kevesebb, mint 2 000 lakos
22. Wales	150 fő/km ² a küszöbérték

Forrás: Eurostat (2005)

Itt jegyezzük meg, hogy mind az Európai Unió, mind az OECD, mind pedig a Világbank definiált rurális indikátorokat, amelyek több tényezőcsoportba rendezve mutatószám-rendszereken keresztül vizsgálják a kérdéskört (UNECE-Eurostat-FAO-OECD-WB 2005). Ezen mutatószám-rendszerek többsége megítélésünk szerint azonban elsősorban fejlesztési szempontú, illetve nyomon követési indikátorok, melyek nem az urbánus-rurális elkülönítést szolgálják, hanem a már lehatárolt térségek fejlődésének nyomon követésére alkalmasak.

Annak ellenére azonban, hogy az urbánus-rurális fogalompár mind akadémiai, mind gyakorlatias fogalmi körüljárása sok esetben nehézségekbe ütközik, az elkülönítés szükségességét igen sok esetben evidenciaként kezelik. Ezt a fogalompárt azonban elsősorban nem a tudományos kutatók, hanem a gazdaságpolitikusok, köztük a regionális politikával és térségfejlesztéssel, integrált vidékfejlesztéssel foglalkozók használják. Véleményünk szerint a regionális versenyképesség szerinti térségtípusok lehatárolásakor nagyon szemléletes és hasznos ez a megkülönböztetés, főleg azért, mert eltérő módon és eszközökkel lehet a két típusnál a bottom-up gazdaságfejlesztést megvalósítani.

Az Európai Unió 2007 és 2013 közötti programozási periódusára érvényes, már említett közösségi stratégiai iránymutatások (CSG) különleges figyelmet szentelnek olyan területek **egyedi igényeinek**, mint amilyenek **az urbánus és a rurális térségek** (EC 2006c). A városok fogadják be a legtöbb munkahelyet, vállalkozást és felsőfokú oktatási intézményt, az innováción alapuló változások, a vállalkozó szellem és a gazdasági növekedés központjai. (EC 2006f). A CSG kiemeli, hogy „*a szolgáltatások [...] hatékony biztosításához szükséges kritikus tömeg elérése különös kihívást jelent*” (EC 2006c, 31. o.), ami szintén alátámasztja az urbánus-rurális dimenzió szétválasztásának szükségességét.

A lehatárolás fontosságát támasztja alá az a tény is, hogy a 2008. júniusában kiadott Ötödik kohéziós jelentés is kimondja, hogy Európa leggyorsabban növekvő területei urbánus térségek (EC 2008). Az urbánus térségekben működő vállalkozások többféle gazdasági előnyt realizálhatnak, mint például a méretgazdaságosságból fakadó, avagy a tudás túlsordulásából származó agglomerációs előnyöket (extern hatásokat), nagy fogyasztói piacokhoz és nagy tömegű speciális tudású munkaerőhöz férhetnek hozzá, amely a rurális területeken jóval alacsonyabb mértékben áll rendelkezésre (Jones et al 2006). Begg (2002) ennél jóval bátrabb kijelentést tesz: szerinte a városi tevékenységek napjainkra a gazdasági jólét legfőbb forrásai lettek.

Általánosságban elmondható, hogy – bármelyik elfogadott lehatárolási módszert vesszük figyelembe – az Európai Unió területének és népességének jelentős részét teszik ki rurális térségek. Egy OECD-felmérés szerint az összterület 86%-át rurális térségek foglalják el, melyekben az összlakosság 28%-a él (OECD 2001). 1988-ban a Strukturális Alapok feladatairól szóló 2052/88/EGK számú rendelet szerint a Strukturális Alapok 5b. célkitűzése a vidéki térségek fejlődésének ösztönzését volt hivatott elősegíteni. A rendelet alapján a vidéki térségek lehatárolása során „*azt kell figyelembe venni, hogy azok ténylegesen milyen mértékben vidékiek, továbbá az ott mezőgazdasággal foglalkozó személyek számát, gazdasági és mezőgazdasági fejlettségüket, azt, hogy mennyire peremterületek, valamint az érzékenységet a mezőgazdasági ágazat változásaira, különösen a közös mezőgazdasági politika összefüggéseiben*” (EC 1988, 9. o.). Az

Európai Unióban először 1997-ben született statisztikai értelemben is kezelhető definíció arra vonatkozóan, hogy mit kell rurális térség alatt érteni: „*olyan helyi közösségek, ahol egy négyzetkilométeren kevesebb, mint 100 fő él*”²² (OECD 2001, 25. o.). Ennek ellenére NUTS-3 szintű empirikus elemzéseknél az Európai Unió Statisztikai Hivatala, az Eurostat 200 fő/km²-ben állapítja meg a határt az urbánus és a rurális térségek lehatárolása között (UNECE-Eurostat-FAO-OECD-WB 2005).

A hagyományos megközelítés szerint urbánus terület alatt a városokat, míg rurális alatt a „városok közötti kis népsűrűségű”, főleg mezőgazdasági jellegű területeket, vidéki tájakat értették. Az iparosítás felgyorsulásával a 20. század közepétől kezdetét vette azonban egy olyan folyamat, melynek keretén belül egyre inkább elmosódott az urbánus és rurális területek között fennálló éles határvonal, mely közeledési folyamatot a globalizáció is felerősítette (ESPON 2005b). Főleg a sűrűn lakott országokban a szuburbanizációs térségek egyre inkább felértékelődnek, és egyfajta köztes típusként értelmezhetőek a tisztán rurális és urbánus területek között (Kerselaers et al. 2005). Ennek köszönhetően ma már nem városról és vidékről kell tehát ebben a viszonylatban beszélnünk, hanem az urbánus **térség** és rurális **térség** inkább egy-egy „szélsőértéket” alkot, amelyek keveredése is tetten érhető. Sok esetben urbánus térségen belül is vannak belső perifériák, rurális jellegű részek. A találón **rurbanizáció**nak nevezett folyamat mentén a rurális területeken élők élete is egyre inkább követi az urbánus területeken élőkét, vagyis a rurális életforma is urbanizálódik (ESPON 2005b).

A globális-lokális paradoxonhoz hasonlóan annak ellenére, hogy egyre nehezebbé válik megtalálni a határvonalat az urbánus és a rurális térségek között, mégis egyre fontosabb az urbánus és a rurális térségek fejlesztési és versenyképességi célú elkülönítése. A kétféle térségtípus között ugyanis szignifikáns különbségek vannak mind a népsűrűség, mind a gazdasági teljesítmény, mind a foglalkoztatottsági szerkezet, mind a vállalati versenyelőnyök forrásai stb. tekintetében. A rurális térségekben átlagosan az egy főre jutó GDP megközelítőleg fele-kétharmada, a népsűrűség körülbelül tizede, a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma pedig körülbelül tízszerese a városi térségek ugyanazon mutatójának (ESPON 2005b). A rurális térségek általában elmaradottabbak és hiányosabb infrastruktúrával és alapszolgáltatással rendelkeznek, mint az urbánus térségek, továbbá olyan jelentős kihívásokkal néznek szembe, mint az elnéptelenedés és a gazdasági lehetőségek hiánya (EC 2006c).

Az urbánus és a rurális térségek közötti alapvető különbségeket a tudásalapú gazdaság még jobban kiélezi. Az innovációs eredmények előállításában élen járó magasan képzett munkaerő kritikus tömege az urbánus térségekben koncentrálódik, csakúgy, mint az innovációs eredményeket a vállalatból valósággal „kiszívó” nagy tömegű, kifinomult igényű kereslet, a szükséges intézményrendszer, infrastruktúra, üzleti szolgáltatások stb. Florida (2004) kiemeli, hogy a kreatív gazdaságban a gazdasági fejlődés motorjaiként funkcionáló kreatív osztály szintén az urbánus térségekben koncentrálódik, hiszen ott találja meg a kreativitása kifejtéséhez elengedhetetlenül fontos környezeti elemeket.

²² A Strukturális Alapok 2. célkitűzésébe eső támogatások odaítélésekor a ruralitás vizsgálatánál nem csak a népsűrűséget, hanem a mezőgazdasági foglalkoztatottak arányát is vizsgálták.

A 2006. október 6-án elfogadott közösségi stratégiai iránymutatások kiemelt figyelmet fordítanak a kohéziós politika területi dimenziójára. A CSG értelmében a területi dimenzió megfelelő figyelembe vétele segít megakadályozni azt, hogy a területi egyenlőtlenségek növekedése veszélyeztesse az egész közösség növekedési potenciálját. Eszerint ez a fajta megközelítés megköveteli azt, hogy az **urbánus és rurális területek sajátos problémáival és lehetőségeivel elkülönülten foglalkozunk**. Ennek elsődleges oka az, hogy az urbánus és a rurális területekre összpontosító programok igen eltérő formákat ölthetnek (EC 2006c):

1. A városok esetében egyik lehetőség a **városok regionális fejlődés motorjaiként** történő felfogása. Ekkor a versenyképesség javítását célzó intézkedések, mint pl. a vállalkozókészség fejlesztése, az innováció- és a szolgáltatásfejlesztés kerülnek előtérbe. Lényeges továbbá a városi területeken belüli belső kohézió előmozdítása, amikor is a válságos helyzetű kerületek helyzetének javítását célozzák meg. Szintén itt jelenik meg a kiegyensúlyozottabb, több központú városhálózat fejlődésének előmozdítása.
2. A vidéki területekkel kapcsolatban lényeges, hogy a kohéziós politika támogatni fogja a **vidéki térségek endogén teljesítőképességét**. Az intézkedéseknek meg kell őrizniük és ki kell használniuk a természeti és kulturális értékeket. Az Európai Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Alap jelentős összegekkel támogatja a rurális térségek fejlesztését, mégpedig saját speciális lehetőségeikre alapozva.

Az urbánus-rurális dimenzió egzakt szétválasztása tehát lényegi kérdés, melyre történt több konkrét kísérlet (Blunden et al 1998), mely többváltozós adatelemzési módszerek felhasználásával közelítette a problémát. Mind az USA-ban, mind az Egyesült Királyságban 2002 után újrafogalmazták a rurális térségek lehatárolását és fejlesztésük szempontjait (erről az 5. fejezetben az urbánus-rurális küszöbértékek tárgyalásakor bővebben szólunk), ez az új megközelítés a szakirodalomban mint „new rural paradigm” jelent meg (OECD 2006). Ki kell emelni azonban, hogy **nem létezik pontos, mindenki által elfogadott definíció** arra vonatkozóan, hogy mit kell érteni rurális és mit urbánus térség alatt (UNECE-Eurostat-FAO-OECD-WB 2005).

Az ESPON (European Spatial Planning Observation Network) 1.1.2. számú, az Európai Unió urbánus-rurális dimenzióját kutató projektjának záró jelentésében **saját lehatárolási módszer** megadására vállalkozik. Az ESPON által kidolgozott urbánus-rurális tipológia azért nagyon jelentős, mivel a tagállamok által alkalmazott kritériumok nagyon sokszínűek, s ennek következtében az egyes tagállami osztályozások egymással nem vethetőek össze. A nemzeti osztályozások összehasonlíthatóvá tétele első lépésben úgy történt meg, hogy az ESPON a vizsgált ismérvek (népsűrűség, beépítettség, mezőgazdasági területek aránya) országos átlagának függvényében három osztályt határozott meg, követve az OECD ajánlását (OECD 2001). Az eredmény a viszonylagos vidékiség tipológiája a nemzeti meghatározások szerint három osztályban: alacsony vidékiség (az országos átlag 90%-a alatt), közepes vidékiség (90% és 110% között) és magas vidékiség (110% fölött).

Az ESPON-projekt keretében az elkülönítést NUTS-3 szinten három kritérium mentén végzik el: népsűrűség, a térség vezető városának státusza, valamint az emberi környezeti beavatkozásának mértéke. Az európai NUTS-3 szintű területi egységek tipizálását végül két dimenzió mentén végezték el: az első két kategória összevonásával keletkezett városi befolyás, valamint az emberi beavatkozás mértéke, mint dimenzió alapján. Ezen szempontok szerint 6 típust különítettek el (ESPON 2005b):

1. magas a városi befolyás és magas az emberi beavatkozás mértéke,
2. magas a városi befolyás, az emberi beavatkozás mértéke közepes,
3. magas a városi befolyás, az emberi beavatkozás mértéke alacsony,
4. alacsony a városi befolyás, magas emberi beavatkozás mértéke,
5. alacsony a városi befolyás, közepes az emberi beavatkozás mértéke,
6. alacsony a városi befolyás, alacsony az emberi beavatkozás mértéke.

Az ESPON 1.1.1. számú projektjének zárójelentésében az **urbánus térségek tipizálására** vállalkozik, melynek keretén belül a már urbánusnak definiált térségek három altípusát különbözteti meg (ESPON 2005a):

1. urbánus agglomeráció (UA),
2. funkcionális urbánus terület (FUA),
3. 'metropolitan' növekedési terület (MEGA).

Ez a megközelítés nagyon hasonlít a **csomóponti régió elméleti háttéréhez**, hiszen a lehatárolás alapja azon mag meghatározása, amely a vizsgált urbánus térség központjaként szolgál. Ezt követően a terület nagysága és népességkoncentrációja alapján kerül lehatárolásra az urbánus térségek három típusa, azonban a küszöbértékek a nemzeti sajátosságokhoz igazodóan különbözőek (ESPON 2005a).

Vizsgálatunk végső célja szempontjából kiemelten fontos az OECD osztályozása, amely a **legkisebb méretű statisztikai egységek** (a mi fogalomrendszerünk szerint kistérségek) szintjén külön értelmezi az urbánus-rurális lehatárolást (2.1. ábra). A két dimenzió elkülönítésére az ESPON klasszifikációhoz hasonló lehatárolási kritériumot publikált az OECD is, azonban ez a fentebbinél jóval egyszerűbb logikán, és kizárólag egy tényező vizsgálatán alapszik. Az OECD definíciója szerint rurális területen olyan **lokálitást** kell érteni, ahol 150 fő/km^2 -nél alacsonyabb a népsűrűség²³ (OECD 2001). A területi egységek urbánus-rurális mivoltának megállapítása előtt tehát az OECD fogalomrendszere szerint mindenképp a különböző aggregációs szinteket kell elkülönítenünk. Az OECD (2001) a nemzeti szinten belül **különbséget tesz a regionális és a lokális szint között**. A lokálitásokat úgy definiálja, mint alapvető adminisztratív egységeket, vagy kis területű közigazgatási-statisztikai körzeteket. Ezen belül kétféle lokálitás típus fordulhat elő (OECD 2001):

²³ Az urbánus és rurális típus közötti elkülönítést definiáló számérték egy-egy vizsgált ország sajátosságait figyelembe véve változhat. Az OECD pl. Japán esetében 500 fő/km^2 -ben határozta meg a határértéket (OECD 2001).

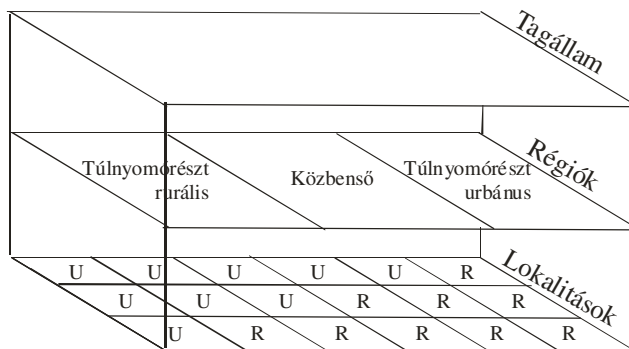
1. **Urbánus térség:** olyan lokális térségek, ahol a népsűrűség nem alacsonyabb, mint 150 fő/km².
2. **Rurális térség:** olyan lokális térségek, ahol a népsűrűség alacsonyabb, mint 150 fő/km².

A következő, ugyancsak nemzeti belüli aggregációs szint a régió, amely eggyel nagyobb adminisztratív egység, ahol már a három kategóriát különítenek el az urbánus-rurális dimenzió mentén (OECD 2001):

1. **Túlnyomórészt rurális térség:** a régió népességének több, mint fele él 150 főnél alacsonyabb népsűrűségű területen.
2. **Közbenső térség:** 15% és 50% között van azoknak az aránya a régióban, akik 150 főnél alacsonyabb népsűrűséggel leírható területen élnek.
3. **Túlnyomórészt urbánus:** a régió népességének kevesebb, mint 15%-a él 150 főnél alacsonyabb népsűrűségű területen.

Ezen felül, amennyiben egy régióban van legalább egy olyan város, amelynek legalább 200 000 lakosa van, automatikusan közbenső térség besorolást kap, illetve ha 500 000 fő lakosságszámmal nagyobb városa van, automatikusan túlnyomórészt urbánus térségnek kell tekinteni.

2.1. ábra Az OECD kétszintű urbanitás-ruralitás értelmezése

U=Urbánus R=Rurális

Forrás: OECD (2001) alapján saját szerkesztés

Az Eurostat TAPAS-projekt (TAPAS: Technical Action Plan for improving Agricultural Statistics) keretében egy belga szakértői csoport évről évre **módszertani javaslatot tesz az urbánus-rurális lehatárolás minél precízebb meghatározására**. Ez a módszertani kísérlet a vizsgált terület elégtelen definiáltságából eredő problémákat kívánja kiküszöbölni. A 2002-ben kidolgozott módszer egyetlen végső mutatóba, a **ruralitás-indexbe** összegzi mindazon elérhető statisztikai adatokat, amelyek a lehatárolásban szerepet játszanak. Az indexet évről évre szakértői vitára bocsátják,

melynek eredményeként megfogalmazódott javaslatokat és észrevételeket felhasználják a módszer finomítására. A ruralitás-index a szerzők reményei szerint önmagában is alkalmas arra, hogy definiálja a ruralitást, míg ennek komplementere, az **urbanitás index** definícióként szolgálhat az urbanizáltságra (Kerselaers et al. 2005).

$$RI = \sum_{i=1}^n \frac{w_i \cdot c_i}{N} \quad (1)$$

ahol:

- RI*: ruralitás index
- w_i*: az i-edik ismérv súlya
- c_i*: az i-edik ismérv értéke
- N*: az ismérvek száma

Az index kiszámításának menete az ismérvek meghatározásával kezdődik. Ezt követően minden egyes ismérv értékét egy 0-100 közötti skálára transzformálják. A transzformált ismérvértékek összege generálja a ruralitás indexet, melynek komplementere az urbanitás index. Az index kiszámítása a modell szerint súlyozással és súlyozás nélkül egyaránt elvégezhető, az egyes ismérvek az ország sajátosságainak figyelembe vételével változtathatóak. Az alapmodell a következő ismérveket veszi figyelembe:

1. **Népsűrűség**: az OECD által bevezetett, és azóta széles körben használt 150 fő/km²-es küszöbértékből kiindulva Belgium különböző régióira 500 fő/km², illetve 300 fő/km² küszöbértéket állapítottak meg az ország egyedi sajátosságait figyelembe véve.
2. **Városi körzet**: városközponttól, mint urbánus centrumtól távolodva alacsonyabb az urbanizáltság. Ezen ismérv szerint az alapmodellben rurálisnak tekintenek minden olyan térséget, amely a városi agglomeráción kívül esik.
3. **Beépítetlen területek**: ezen kritérium szerint a ruralitás küszöbértéke a 75%-nál nem kisebb beépítetlen területi arány. Ez a küszöbérték is változhat egy-egy régió adottságait figyelembe véve, pl. Belgiumon belül Flandriában 65%-os beépítetlen arány alatt már urbánus térségről beszélnek.

A ruralitási index értéke alapján négy típusba sorolják a belga térségeket (2.2. táblázat).

2.2. táblázat A ruralitási index döntési táblája

$0 < RI \leq 37$	Urbánus térség
$37 < RI \leq 63$	Fél-urbánus térség
$63 < RI \leq 84$	Fél-rurális térség
$84 < RI \leq 100$	Rurális térség

Forrás: Kerselaers et al. 2005

A ruralitás index **segítségét nyújthat az urbánus-rurális fogalompár elméleti jellegű elkülönítésére tett kísérletek során**. Abban azonban, hogy a magyar kistérségek empirikus elemzésénél az urbánus és a rurális térségeket a belga módszertan segítségével lehatároljuk, elsősorban a **kistérségi szinten elérhető adatok korlátoznak**. Mind a beépített területek, mind pedig a városi körzet mérése csak igen nagy adatgyűjtési költségek árán lenne elérhető Magyarországon. Ennek ellenére az index **igen hasznos gondolatokat vetett fel**, melyeket a magyar kistérségek empirikus vizsgálatánál alkalmazni lehet.

Az Egyesült Királyság Környezeti, Vidék- és Élelmiszerügyi Minisztériumának (DEFRA: Department for Environment, Food and Rural Affairs) lehatárolási küszöbértékei külön kiemelhetők, hiszen az Egyesült Királyság kistérségeit rendezte 6 csoportba az urbánus-rurális dimenzió mentén. A Defra 2005-ben a 2.1. táblázatban közölt 10.000 fős küszöbértéknél jóval komplexebb osztályozási módszert dolgozott ki a kistérségek osztályozására azzal az indokkal, hogy olvasatukban a 10.000 fős küszöbérték elsősorban nem térségekre, hanem városokra vonatkozik. Ennek értelmében a térségek urbánus-rurális dimenziója mentén hat csoportot alakítottak ki, melyeknél a **népesség számát, valamint a népességkoncentrációt egyaránt elhatároló ismérvként** vették számba, mely szempontokat fontosnak tartjuk a magyar kistérségek urbánus-rurális lehatárolásánál is (Defra 2005):

1. **Fő urbánus:** azon térségek, ahol legalább 100.000 fő él, vagy lakosságának legalább 50%-a él 750.000 főt meghaladó lakosságú városi területen
2. **Nagy urbánus:** azon térségek, ahol legalább 50.000 fő él, vagy lakosságának legalább 50%-a 250.000 és 750.000 fő közötti lélekszámú városi területen él.
3. **Egyéb urbánus:** azon térségek, amelyek lakossága kevesebb, mint 37.000 fő, vagy kevesebb, mint 26%-uk él rurális településen.
4. **Szignifikáns rurális:** azon térségek, ahol több, mint 37.000 fő él, vagy több, mint 26%-uk él rurális településen.
5. **Rurális-50:** azon térségek, ahol a lakosság legalább 50, de legfeljebb 80%-a él rurális településen
6. **Rurális-80:** azon térségek, ahol a lakosság legalább 80%-a él rurális településen.

2.2. A lokális térségek előtérbe kerülése

Az urbánus-rurális dimenzió elkülönítésének szükségessége mellett – témánk szempontjából – kiemelt fontosságú térszervező erő a lokális térségek felértékelődése.

Napjainkban a regionális tudománnyal foglalkozók figyelme ugyanis egyre inkább az **agglomerációs gazdaságok, a városok és vonzáskörzetük** felé orientálódik. A bottom-up gazdaságfejlesztés is főleg a **lokális térségekhez, ingázási övezetekhez** köthető (Lengyel 2003). Ez a fajta gondolatmenet a regionális gazdaságtan térfogalmi közül egyértelműen a Castells-féle **gazdasági térszerveződésnek** feleltethető meg (Lengyel–Rechnitzer 2004). A gazdaságfejlesztési szempontból lehatárolt térségűpust a szakirodalomban általában **csomóponti régióként** kezelik, melynek kiterjedését a gazdasági interdependenciák intenzitása alapján kell megítélni. A csomóponti régió fókusza a fejlesztésnek konkrét, pontszerű helye, melytől távolodva egyre elmosódottabb a csomóponti régió határa olyannyira, hogy vonzáskörzete sokszor nem is adható meg egzakt módon. A csomóponti régiók empirikus leképezésére a szakirodalomban kétféle megoldás terjedt el (Lengyel–Rechnitzer 2004):

- Az egyik ragaszkodik a csomóponti régió felhőszerű, **„pontos határ nélküli”** kezeléséhez, amelynek tényleges felmérése igen bonyolult, összetett és szerteágazó feladat. Ezen közgazdasági felfogás a közigazgatási, települési határok helyett a gazdasági interakciók térbeliségét veszi figyelembe.
- A másik, szintén elfogadott megközelítés figyelembe veszi a csomóponti régió lényegét, azonban empirikus vizsgálatoknál a **pontos határaival megadott** statisztikai kistérséget alkalmazza.

A könyv 5. fejezetében bemutatásra kerülő versenyképességi elemzési módszer szempontjából lényeges kiemelnünk, hogy a KSH által meghatározott statisztikai kistérségek rögzített határai nem fedik le az igen különböző minőségű és intenzitású kapcsolatok alapján létező valóságos (kis)térségi egységeket, szerveződéseket (Csatári 1996), azonban jól közelítik azokat. A statisztikai kistérség rendelkezik továbbá azzal az előnnyel, hogy a statisztikai adatgyűjtés egyik aggregációs szintje, ennek következtében a kistérségek elemzéséhez igen sokféle adat hozzáférhető. Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy ezen megoldás választása esetén már egy másik térfogalom, az intézményi térszerveződés írja le a területi egységet a fentebb bemutatott gazdasági térszerveződés helyett (Lengyel–Rechnitzer 2004).

A kistérségek szerepének felértékelődéséhez vezető másik globális megatrend az ún. globális-lokális paradoxon felerősödése (Lengyel–Rechnitzer 2004). A globalizáció mellett közismerten egy másik folyamat is érezhető hatását, nevezetesen a lokalizáció. Michael Porter felfogása szerint a globális vállalatok tartós (stratégiai) versenyelőnyei döntően egy **csomóponti régióban** koncentrálnak, sikerességüket a döntési központnak helyet adó ország, mint hazai bázis, valamint egy város és vonzáskörzete, mint térségi bázis határozza meg. Ez a lokális térség nyújtja a tartós, több forrásból származó innovációs versenyelőnyöket, az agglomerációs hozadékot, szinergiát, a felhalmozódott tudást. Az innovatív szektorok kulcstényezőit, nevezetesen a tudásteremtést és az interaktív tanulást a lokális környezet erőteljesen befolyásolja. A lokális környezetben optimális esetben kialakulhat az innovációs milió, mely hozzájárul az innovációs folyamatok terjesztéséhez és felgyorsításához, ezáltal növeli a térség versenyképességét (Rechnitzer 1998). Az innovációs milió lényegét gyakorlatilag a térbeli koncentráció

adja, mely lehetővé teszi, hogy közös értékrend, értelmezési mód, kódok, a valahova tartozás érzése, szakmai háttér alakuljon ki (Camagni 2002), melyek megléte csökkenti az innovációs folyamat mentén felmerülő tranzakciós költségeket és kockázatokat.

Wong (2002) tanulmányában több oldalon keresztül taglalja, hogy vajon melyik lehet az a területi egység, amelyre vonatkozóan olyan helyi gazdaságfejlesztési szempontú indikátorokat lehetne képezni, amelyek helyzetelemző és döntéselőkészítő funkcióval segítenék a helyi területi tervezést. Az országos és a regionális szintet már az első körben kizárja amiatt, hogy a helyi gazdaságfejlesztés reális hatóterülete mindenképpen kisebb egy nemzetgazdasági, vagy egy NUTS-2 szintnél, reálisan egy lokális térségben fejt ki közvetlen hatását. A lokális területek közül az elemzés alapegységeként Wong szóba jöhetőnek tartja a **munkaerő-vonzáskörzeteket**, amelyek valóságos gazdasági-társadalmi folyamatok mentén szerveződnek. Hamar szembesül azonban a munkaerő-vonzáskörzetek statisztikai adatkezelési problémáival. Wong szerint **a statisztikai kistérségek (NUTS-4, vagy LAU-1) határai jól közelítik a valódi munkaerő-vonzáskörzeteket**, további előnyük, hogy a közigazgatási-statisztikai régiók alapegységei, ezáltal politikai és adminisztratív egységek, amelyekre vonatkozóan forrásokat lehet allokálni, és gazdaságfejlesztési cselekvésterveket lehet kidolgozni. Így egy olyan tanulmányban, melynek célja a helyi tervezést segítő indikátorok kidolgozása, csak olyan területi egység lehet az elemzés alapegysége, amelyre vonatkozóan létezik megfelelő jogkör és hatáskör az intézkedések kidolgozására és végrehajtására, és elég kicsi ahhoz, hogy a helyi gazdaságfejlesztés közvetlen hatásait koncentrálja (Wong 2002). Ezen kritériumoknak a LAU-1-es szint felel meg a leginkább.

2.2.1. Lokalizációk az Európai Unióban

A lokális térségek szerepének felértékelődése az **Európai Unió regionális politikájában** is tetten érhető. A NUTS-rendszer 2003-as módosításakor az Európai Unió döntéshozói elkülönítették a regionális és a lokális szintet, utóbbit leválasztották az új NUTS-rendszerrel, mely jelenleg három szintből áll. Az Európai Parlament és a Tanács „a statisztikai célú területi egységek nomenklatúrájának (NUTS) létrehozásáról” szóló 1059/2003/EK rendelete meghatározza a NUTS-1, NUTS-2 és NUTS-3 szintek kialakításának, módosításának szabályait, az egyes szintek népességének alsó és felső határait (EC 2003a).

Ugyancsak ebben a részfejezetben utalunk vissza az **OECD 2.1.** fejezetben tárgyalt tipológiájára, melyben élesen **elválasztja egymástól a régiókat, valamint a lokális térségeket**, melyeket mint kis statisztikai egységeket tárgyal. Ezek az egységek a dokumentum szerint egyértelműen azonosíthatók a kistérség fogalmával (OECD 2001).

Az Európai Unióban a három NUTS-szintet szorosan kiegészíti a két lokális szint, melyet LAU (Local Administrative Unit) rövidítéssel illetnek. A 1059/2003/EK rendelet 4. cikke külön rendelkezik a lokális egységek kezeléséről, kötelezővé téve azok tagországokkénti rendszerének és listájának közzétételét az Európai Unió hivatalos honlapján²⁴. Ezen adatbázis alapján 2006 végén az Európai Unió 25 tagállamában 3 334 LAU-1 szintű és 112 119 LAU-2 szintű területi egység van.

²⁴ http://ec.europa.eu/comm/eurostat/ramon/nuts/lau_en.html

Az is kiderül az Európai Unió honlapján közzétett adatbázisból, hogy a huszonöt tagállam közül 10 tagállam nem **adott meg LAU-1 szintű területi egységet**, ezen országok térszerkezetében a NUTS-3 aggregációs szintet közvetlenül a LAU-2, vagyis a települési szint követi. Ez több okra vezethető vissza (Bonifert 2003):

1. **A LAU-2 szint túl magas népességszáma:** Belgium, Hollandia, Dánia és Svédország esetében relatíve nagy lélekszámú NUTS-5 szintű területi egységek kerültek kialakításra, jórészt a kisebb települések nagyobb városokhoz való csatolásával. A 20 000 fő átlagnépességű NUTS-5 szintű térségeket 2003-ban nem változtatták meg, ezek maradtak a LAU-2 térségek is, így LAU-1 szintű térségeket a települési szint relatíve nagy lakosságszáma miatt nem volt értelme kialakítani. Megjegyezzük, hogy ezen országok relatíve nagy méretű LAU-2-es területi egységei a mi fogalmaink szerint közelebb állnak a kistérségekhez²⁵, mint a települési szinthez. Olaszországot is ebbe a kategóriába sorolhatjuk, ahol a LAU-2 szint túl magas népességszáma miatt nem alakítottak ki LAU-1 szintet, azonban itt átlagosan megközelítőleg „csak” 7 000 fő a települési szint népességszáma.
2. **A NUTS-3 szint túl alacsony népességszáma:** Ausztriában jellemző főként, hogy a települések relatíve kis méretűek ugyan, de a NUTS-3-as szint is alacsony lélekszámú, amely az EU tagállamok között a legkisebbek között van. Az osztrák NUTS-3 szint átlagos népességszáma a magyar megyék átlagos népességszámánál jóval kisebb, így elmondható, hogy a mi fogalmaink szerint ezen osztrák területi egységek inkább kistérségnek, semmint megyének tekinthetők.
3. **A túlzottan magas lokálpatriotizmus:** Franciaországban és részben Spanyolországban a második világháború után kezdődő területi reformok, az önkormányzati rendszer ésszerűsítésére tett kísérletek nem jártak sikerrel. Az önkormányzatok számának csökkentésére, méreteik növelésére, valamint az ezzel kapcsolatos területi politikára épülő törekvések az erős lokálpatriotizmus és az önkormányzatok ellenállása miatt elakadtak.

2.2.2. A kistérségek felértékelődése Magyarországon

A kistérségek szerepének felértékelődése a magyarországi, kistérségekkel kapcsolatos szabályozási környezet változásai mentén is nyomon követhető. Magyarországon 1984 és 1994 között a megyei és a település szint között semmilyen területi szint nem létezett. 1984-ben a mai kistérségi szint elődjének tartott járásokat megszüntették, sem közigazgatási, sem statisztikai, sem egyéb célokra lehatárolt területi egységeket nem hoztak létre, pedig – legalább a statisztikai adatgyűjtés és –közlés kifinomultsága okán – szükség lett volna erre a szintre. 1994-ben Vukovich György, a Központi Statisztikai Hivatal elnöke elnöki közleményben (9006/1994 (S.K.3)) definiálta a statisztikai folyamatok mérésének területi egységét, a **statisztikai körzet** fogalmát, s ezzel párhuzamosan **138 körzetet határolt le**.

²⁵ Magyarországon a kistérségek átlagnépessége a 2007. évi adatok szerint nagyságrendileg 50 000 fő.

A Területfejlesztésről és területrendezésről szóló 1996. évi XXI. tv. 5§. h) pontja már jogszabályi szinten **definiálja a kistérség fogalmát**: „a települések között létező funkcionális kapcsolatrendszer összesége alapján lehatárolható területfejlesztési-statisztikai egység. A kistérségek területe teljes mértékben és ismétlésmentesen lefedi az ország területét és illeszkedik a területfejlesztési statisztikai régió, a megye, valamint más kistérség határaihoz. Minden település közigazgatási területe csak egy kistérségbe tartozik.”

A törvény tehát már nem csak statisztikai alapegységként definiálja a kistérségeket, hanem a **területfejlesztés lehetséges beavatkozási szintjeként**. Igen lényeges, hogy a törvény értelmében a kistérségek egy-egy képviselője – a szintén e törvény által meghatározott területi önkormányzati társulásokon keresztül – a megyei területfejlesztési tanács, mint a decentralizált fejlesztési források elosztásában kulcsszerepet játszó testület tagjává vált.

Négy év tapasztalatai alapján a Központi Statisztikai Hivatal elnöke tizenkettővel növelte a kistérségek számát 9002/1998 (S.K.1) számú elnöki közleményében, így 1998. január 1-jétől Magyarországon **150 kistérséget** határoltak le. A közismerten a centralizáció irányába ható, a területfejlesztésről és a területrendezésről szóló 1996. évi XXI. törvény módosításáról szóló 1999. évi XCII. törvény a kistérségek szerepét csökkentette a megyei területfejlesztési tanácsokban: a tagok között a területi önkormányzati társulások képviselőinek számát 3 főben állapította meg.

A kistérségek megállapításáról, lehatárolásáról és megváltoztatásának rendjéről szóló 244/2003. (XII. 18.) Korm. rendelet legfontosabb újdonsága, hogy a kistérségek számát tovább növelte. **18 új kistérséget definiált**²⁶, melynek eredményeképpen Magyarországon 2004. január 1-jétől 168 kistérséget különíthetünk el. A kormányrendelet két bekezdésben **definiálja a kistérség fogalmát**:

- (1) a kistérség területfejlesztési-statisztikai területi egység, amely a közigazgatás területi feladatainak ellátásához szükséges illetékességi területek megállapításának is alapja.
- (2) a területfejlesztési-statisztikai kistérség földrajzilag összefüggő területi egység, amelyet a hozzá sorolt települések teljes közigazgatási területe alkot, továbbá amelynek határai e települések közigazgatási határai által meghatározottak. Egy település közigazgatási területe csak egy kistérségbe tartozhat.

²⁶ Ezen a ponton meg kell jegyezni, hogy a kistérségi térfelosztás változtatása a kistérségi elemzések alapjául szolgáló idősorokat jelentős mértékben megzavarja. Dusek Tamás (2003) is felhívja a figyelmet arra, hogy az aggregációs szint helyes megválasztása jelentősen befolyásolhatja az elemzés végeredményét. Módszertani értelemben a települési szinten is elérhető adatok esetében csupán a települési adatok új besorolás szerinti átszámítását kell megtennie a regionális elemzőnek. A kistérségekről a legszélesebb körben elérhető adatokat azonban *csak* kistérségi szinten publikálja a KSH (Területi Statisztikai Évkönyv), ami az időbeli összehasonlítást a települési szintű adatokhoz hozzá nem férő elemző számára lehetetlenné teszi.

A kistérségek előtérbe kerülésének folyamatában fontos lépés volt a települési önkormányzatok többcélú kistérségi társulásáról szóló 2004. évi CVII. törvény. Abból adódóan, hogy az önkormányzati társulások rendszere már-már áttekinthetlenné vált, a jogszabály a települési önkormányzatok közszolgáltatási feladatainak kistérség egészét átfogó társulásban történő ellátását, másrészt a kistérségi területfejlesztési feladatok biztosítását hivatott elősegíteni.

A területfejlesztésről és a területrendezésről szóló 1996. évi XXI. törvény és egyes kapcsolódó törvények módosításáról szóló 2004. évi LXXV. törvény az addig létező Országos Területfejlesztési Tanács, a regionális fejlesztési tanácsok és a megyei területfejlesztési tanácsok mellett immáron a **kistérségi fejlesztési tanácsokat** is definiálta. Ezen tanácsok legfontosabb feladata a kistérségben a területfejlesztési feladatok összehangolása, a kistérségi területfejlesztési koncepció elfogadása, közös területfejlesztési programok kialakítása.

A 67/2007 (VI. 28.) OGY határozat a területfejlesztési támogatásokról és a decentralizáció elveiről, a kedvezményezett térségek besorolásának feltételrendszeréről a kistérségi forrásallokáció egyik legfontosabb mérföldköve volt. Az Európai Unió 2007 és 2013 közötti programozási periódusához igazodó jogszabály az egyes kistérségek fejlettségi típusaihoz igazította az igénybe vehető támogatások mértékét és forrását. A települési önkormányzatok többcélú kistérségi társulásáról szóló 2004. évi CVII. törvény módosításáról szóló 2007. évi CVII. tv. további **hatalal növelte a magyar kistérségek számát**, így a törvény hatályba lépése óta **Magyarországon 174 kistérség van**. Ezen a ponton is fontosnak tartjuk kihangsúlyozni, hogy a 174 kistérséget létrehozó 2007. évi CVII. tv. az elemzés elvégzésének időpontjában még nem volt ismert, így **az empirikus vizsgálat 168 kistérségre készült**.

A kistérség tehát a területfejlesztés lehetséges beavatkozási szintjei közül a legkisebb területi szintté vált, amely a komplexen értelmezett és alulról építkező **területfejlesztési politika rendkívül fontos alapszintje** (Csatári 1996). Ez a lépés azért kiemelten lényeges, mert más jellegű igények fogalmazhatók meg a területfejlesztés különböző aggregációs szintjein. Ebből következik, hogy egy adott területfejlesztési vagy beavatkozási folyamathoz meg kell keresni a megfelelő területi egységet a fenti szintek közül és fordítva: az egyes szintekhez kapcsolódóan – a helyi szereplők bevonásával – meg kell határozni azokat a jellegzetesen az adott aggregációs szinthez kapcsolható támogatható célokat, feladatokat és eszközöket. A területfejlesztési politika egyik lényeges eleme ugyanis, hogy az országos politikákkal szemben az egyes aggregációs szintek specifikumait juttassa érvényre.

2007. évi CVII. törvényben definiált 174 magyar kistérség közül kettő, a Budapesti és a Debreceni kistérség áll csupán központi városból, a többi kistérségben több településfajta is megtalálható. A kistérségek kb. felében a székhelyet jelentő város mellett további városok is szerepelnek, mégpedig igen különböző méretűek. 2008-ban az Abai kistérség az egyetlen, amelyben nincs város, hanem község a kistérségi központ²⁷.

²⁷ 1990 és 2005 között 119 település kapott városi rangot Magyarországon, melyek kivétel nélkül a magyar kisvárosok számát növelték. Mindez a kistérségek településszerkezetére is komoly hatást gyakorolt, hiszen ha a mai kistérségi besorolást az 1990-es hazai településszerkezetre érvényesítjük, akkor 19 olyan kistérséget tudnánk megnevezni, amelyben nem lenne város (Csatári 2006).

A kistérségek igen különbözőek mind területi kiterjedésüket, mind lakosság számukat, mind településszámukat tekintve. Népesebb kistérségi központhoz általában népesebb vonzáskörzet tartozik. A 174 magyar kistérség átlagos népessége a 2007. évi adatok szerint 57 851 fő, a két szélsőséges ismérvertéket az Óriszentpéteri kistérség (6 937 fő), valamint a Budapesti kistérség (1 696 128 fő) szolgáltatja (KSH 2007). Általánosan elmondható, hogy az aprófalvas térségek azon kistérségeiben legalacsonyabb az átlagnépesség, ahol a kistérségközpont kis-, illetve középváros (Faluvégi 2004).

A 174 magyar kistérség átlagos területe 2007-ben 53 465 ha, legkisebb az Érdi kistérség (11 795 ha), míg legnagyobb területű a Kecskeméti kistérség (148 308 ha) (KSH 2007). Elmondható továbbá, hogy az aprófalvas vidékeken egyes központokhoz lényegesen több település tartozik, mint például az alföldi térségekben. A kistérségek településszáma így jelentősen eltér egymástól, hiszen általában az aprófalvas területek egyes községeiben találhatóak a legtöbb településsel rendelkező kistérségek (Faluvégi 2004).

Ma már a hazai szakirodalomban is **egyértelműen alakult ki a kistérségek előtérbe kerülésének tényéről** (Nemes Nagy 2003, Pap 2004, Faluvégi 2004, Rechnitzer 2005). Nemes Nagy (2003) szerint a kistérségeknek nem elsősorban statisztikai számbavételi funkciójuk a releváns – mivel az adatgyűjtésben nincs szerepük – hanem az a **funkciójuk**, hogy a területi folyamatok, a területi fejlődés elemzésének alapegységeiként szolgálhatnak. *„Az elmúlt évtizedek minden tudományos elemzése azt igazolja, hogy a kistérségek szintjén a hazai területi fejlődés minden lényeges tendenciája világosan kirajzolódik, feltárulnak azok az összefüggések, amelyek a megyék (s főként a 7 régió szintjén) az összevonási információvesztés miatt eltűnnek, illetve értelmezhetővé válik az a tagoltság is, ami 3200 egyedi települést vizsgálva lényegében értékelhetetlen (s gazdasági folyamatok esetében elméletileg sem értelmezhető)”* (Nemes Nagy 2004, 4. o.).

2.3. A régiók tipizálásának lehetőségei

Az előző alfejezetben láthattuk, hogy az Európai Unióban, valamint az OECD-nél milyen alapelvek szerint közelítenek az urbánus-rurális fogalompárhoz, illetve milyen módszertannal tesznek kísérletet az urbánus és a rurális típusú térségek szétválasztására, differenciálására, hogyan tipizálják a térségeket az urbánus-rurális dimenzió mentén. Jelen alfejezetben a **régiótipizálás szempontjai kitágulnak**: a tipológia ezúttal nem szűkül le az urbánus-rurális fogalompár szerinti típusok kialakítására, hanem minden olyan jelentős régiótipizálási munka áttekintésére kerül, amelyek eredményei a könyv végső céljával – a magyar kistérségek versenyképességi típusainak meghatározásával – szoros kapcsolatba hozhatók.

A nemzetközi szakirodalomban többféle régiótipizálás létezik, amelyek közül több **a versenyképességgel is kapcsolatban áll**. Elsősorban azokat emeljük ki, amelyeket témánk szempontjából a legfontosabbaknak tartunk: a Cambridge-i Egyetem európai régiók tipizálására készült megközelítését, az Európai Unió régiótípusait kétféle megközelítésből, az USA-ban használt kétféle alaptípust, az OECD tipizálását, Porter kompetitív fejlődési szakaszait, a World Economic Forum legfrissebb tipizálását, a fordista, posztfordista ciklusok területi folyamatokra történt továbbgondolásából

keletkezett régiótípusokat, valamint a magyar jogszabályi környezet által definiált térségtípusokat.

Az **Európai Unió megbízásából** a 2007-2013 közötti regionális politika megalapozására a **Cambridge-i Egyetem** által 2003 novemberében lezárt nagy volumenű kutatásban a **regionális versenyképességre ható tényezőket** vizsgálták NUTS2 szinten, valamint azt, hogy a versenyképességet meghatározó faktorok az egyes régiótípusokban mennyire dominánsak²⁸ (Martin et al 2005):

1. **Nem termelő régiók:** a tipizálás szerinti legfejletlenebb térségek, alacsony jövedelmi szinttel. Ezen térségek jellemzően a periférián helyezkednek el, rurális térségek, vonzerejük alacsony.
2. **Termelő ágazatok régiója:** közepes jövedelmi szinttel leírható régiók.
3. **Növekvő mérethozadékú régiók:** magas növekedési rátával és közepes népsűrűséggel leírható régiók.
4. **Régió, mint tudásközpont:** magas és fenntartható GDP-növekedés és relatíve magas népsűrűséggel jellemezhető régiók.

A Cambridge-i régiótípezálási módszertan legfontosabb üzenete, hogy előjön benne az **urbánus-rurális dimenzió** mentén történő csoportképzés szükségessége. Igaz ugyan, hogy az elhatárolást kizárólag egyetlen mutató, a népsűrűség mentén teszik meg, ennek ellenére szemléletesen felhívják a figyelmet a kritikus tömeg meglétének jelentőségére. A másik dimenzió – a fajlagos GDP (az egységes versenyképességi dimenzió egyik kategóriája) – kistérségi szinten nem elérhető adatból építkezik, továbbá – mivel csak egyetlen indikátor mentén tipizál – igen korlátozottan alkalmas arra, hogy fejlesztési célú helyzetelemzés alapjául szolgáljon. A Cambridge-i módszer azon alapötlete viszont, hogy az egyes térségeket egy urbanizáltsági dimenzió és egy eredményindikátorból alkotott dimenzió mentén ábrázolja, mindenképpen adaptálható a versenyképesség elemzésére kidolgozandó modellbe úgy, hogy a fajlagos GDP helyett a komplex versenyképességet jelenítjük meg.

Az **Európai Unió** a legutóbbi (2000–2006), valamint a jelenlegi (2007–2013) programozási időszakában egyaránt kiemelt figyelmet fordít a területi egyenlőtlenségek kérdésére. A kohéziós politika legfontosabb szegmense marad a fejlődésben elmaradott térségek támogatása, így a Strukturális Alapok 1. célkitűzésében (Objective 1) foglalt kritériumok alapján hallgatólagosan két régiótípust különíthetünk el:

- **Elmaradott régiók:** azon régiók sorolhatóak ide, amelyek esetén az egy főre jutó, PPS-ben számított GDP a három utolsó rendelkezésre álló éves adat átlagában kevesebb, mint az EU-átlag 75%-a.
- **Nem elmaradott régiók:** ezen régiók egy főre jutó, PPS-ben számított GDP-je a három utolsó rendelkezésre álló éves adat átlagában eléri, vagy meghaladja az EU-átlag 75%-át.

²⁸ A Cambridge-i régiótípusoknak az elméleti közgazdasági irányzatokkal kapcsolatos aspektusait az 1.2. fejezetben tárgyaltuk.

Az Európai Unió ezen igen egyszerű régiótípezálása kizárólag NUTS-2 szintre vonatkozik, más aggregációs szintre – így kistérségekre – nem alkalmazható.

Az ESPON 1.1.2. számú, az Európai Unió urbánus-rurális dimenzióját kutató projektjének záró jelentésében a **térségeket fejlődési kilátásaik alapján tipizálta**. A csoportosítás két mutató, az egy főre jutó regionális GDP (euróban), valamint a munkanélküliségi ráta kombinációján alapul. Mindkét indikátor értékeit standardizálták, majd mértani átlagaikra alapozva speciális indexet képeztek belőlük, végül három típust alakítottak ki (ESPON 2005b):

- **Hanyagló régiók:** azon régiókat sorolták ide, amelyek indexértéke a legalacsonyabb volt. A legalacsonyabb indexértékkel rendelkező régiókat egészen addig sorolták ebbe a térségtípusba, amíg azok lakossága nem haladta meg az ESPON-országok teljes népességének 30%-át.
- **Potenciális hanyagló régiók:** azon térségek után a legalacsonyabb index értékkel rendelkező régiók, amelyek nem kerültek besorolásra a hanyagló régiók közé, míg azok össznépessége meg nem haladja az ESPON országok népességének 50%-át.
- **Nem hanyagló régiók:** az összes többi régió, amely sem a hanyagló régiók közé, sem pedig a potenciálisan hanyagló régiók közé nem került besorolásra.

Az ESPON régiótípusai azért lényegesek, mert a tipizáláshoz használt mindkét csoportképző ismérv (fajlagos GDP, munkanélküliségi ráta) az **egységes versenyképességi definícióból következő mérhető kategória**, illetve a **piramis-modell alapkategóriája**. A módszertan kistérségi szinten csak a fajlagos GDP adat kistérségi szinten is elérhető, hasonló adattartalmú mutatóval való helyettesítése árán alkalmazható.

Az Európai Unióban ezen felül egyre inkább terjed az a szemlélet, hogy a globális versenyben a NUTS-2 szintű régiókon belül **elsősorban a nagyvárosok és vonzáskörzetük** vesznek rész sikeresen, a köztük elhelyezkedő, döntően externáliákra támaszkodó térségek nem. Ezt a szemléletet tükrözi a térségek fenti logika szerinti osztályozása:

- **urbánus térségek:** a fejlődés fő hordozói a nagyvárosok és vonzáskörzetük által alkotott csomóponti régió,
- **rurális térségek:** az urbánus térségek közötti kevésbé fejlett teret töltik ki.

Az urbánus-rurális megközelítés általában **nem kötődik közigazgatási határokhoz**, a csomóponti régió szemlélet tükröződik bennük. Implicit, általánosan elfogadott elhatároló ismérv a két térségtípus között nincs, általánosan elfogadott viszont az *50 ezer fő* feletti lélekszám. Ezen felül többféle oldalról megközelíthető a fogalom (ESPON 2005b).

Ehhez teljesen hasonló logikán alapuló **két térségtípust különítettek el az Egyesült Államokban** is. Mindkettőnél meghatároztak egy magtérséget, mely alatt a térségben élők többségének lakóhelyét értik. Figyelembe vették továbbá a vonzáskörzetet, amely a magtérséggel magas szintű gazdasági és társadalmi integrációt alkot. A két típus (OMB 2000):

- **‘metropolitan’ térségek:** a magtérsgben legalább 50 ezer fő él,
- **‘micropolitan’ térségek:** a magtérsgben legalább 10 ezer fő, de kevesebb, mint 50 ezer fő él.

A fentebbi néhány tipizáláshoz hasonlóan **a népesség térségben történő koncentrációját az OECD is elhatároló ismérvként veszi figyelembe** régiótípusai kialakításakor. Az OECD ezen eredményeire az 5. fejezetben nagy mértékben támaszkodni fogok.

Porter a térségek versenyelőnyeit fejlődési szakaszokba (**tényező vezérelt, beruházás vezérelt, innováció vezérelt**) való besorolással próbálja megragadni. Már 1990-ben megfogalmazta, hogy a nemzetközi munkamegosztás, a térségek nemzetközi vérkeringésbe való bekapcsolódásának vizsgálatakor a **komparatív előnyök** elmélete helyett a **kompetitív előnyök** elméletére kell támaszkodnunk (Porter 1990). Ez a szemlélet összecseng az 1. fejezetben bemutatott **RCC-modell logikájával**, melynek értelmében az országok közötti versenyben valóban a komparatív előnyök a mérvadók, de az országon belüli szubnacionális térségeknél már az abszolút előnyök.

A komparatív előnyök nem képesek olyan tényezőket figyelembe venni, amelyek a globalizáció természetes velejárói, és a világgazdaságban megkérdőjelezhetetlenül jelen vannak. Ilyenek a méretgazdaságosság, a vállalati hálózatok és stratégiai szövetségek megerősödése, a termelési tényezők országok közötti áramlása, a technológia, technológiatranszfer egyre növekvő jelentősége stb. Porter ennek továbbfejlesztésére a térség azon sikeres innovatív vállalataiból indul ki, amelyek a nemzetközi versenyben helytállnak.

Az egyik legújabb tipizálást Porter három fejlődési szakaszából kiindulva a versenyképességi rangsorokat évente publikáló **World Economic Forum tette közzé** 2006 közepén. A WEF abból az alapfeltevésekből indul ki, hogy ahogy az országok egyre magasabb fejlettségi fázisba kerülnek, annál magasabbak lesznek a jövedelmek. Annak érdekében, hogy a magasabb jövedelmi szint fenntartható legyen, szükségszerűen a munkatermelékenység is növekedni fog. A 2006-2007-es versenyképességi jelentésben országok viszonylatában három gazdasági fejlettségi fázist különítettek el (WEF 2006):

1. **Tényező vezérelt:** a legfejletlenebb térségtípus, ahol az országok tényezőellátottságukra (szakképzetlen munkaerő, természeti erőforrások) építve vesznek részt a területi versenyben. A vállalatok ilyen országokban költségelőnyöket realizálnak, alacsony termelékenységgel termelnek, és az alacsony bérekre települnek.
2. **Hatékonyság vezérelt**²⁹: ahogy nőnek a fizetések, nő a fejlettség, a vállalatok kénytelenek egyre hatékonyabb termelési eljárásokat kidolgozni, és növelni termékeik minőségét. Ebben a fázisban a versenyképesség motorjaként a felsőoktatás, a hatékony piacok, valamint a meglévő technológiák előnyeinek hasznosítási képessége funkcionál.

²⁹ Porter kompetitív fejlődési szakaszaihoz képest ez a hatékonyság-vezérelt szakasz újdonságnak tekinthető.

3. **Innováció vezérelt:** ebben a szakaszban az országok képesek a magas fizetések és az ezzel összefüggő magas életszínvonal fenntartására, ha a vállalataik új és különleges termékekkel tudnak részt venni a piaci versenyben. A versenyképességet ekkor az innováció határozza meg, az új termékek gyártásának, a legkifinomultabb eljárások alkalmazásának képessége.

Ez a megközelítés tehát a jövedelem és a munkatermelékenység előtérbe állítása miatt egyértelműen **versenyképességi központú**, az egységes versenyképességi definícióval és a piramis-moddal is szoros kapcsolatba hozható, így jelen könyv végső célja szempontjából kiemelten lényeges kiindulási pontként kezelhető. Érdekes megfigyelni, hogy Porter korábbi tipizálásához képest úgy tűnik, hogy a tudásalapú gazdaság kihívásaira reagálva az innováció – és a felsőoktatás – már a középső fázisban is fontos tényezővé válik, ami döntő különbséget jelent az új „hatékonyság-vezérelt” típus javára a korábbi „beruházás-vezérelt” típussal szemben. A tipológiát ugyan országokra dolgozták ki, de adaptálása megfelelő körültekintéssel alacsonyabb aggregációs szintre is megoldható.

Az 1970-es évekig a területi folyamatok fordista jellemzőkkel voltak leírhatók, majd a fejlett tőkés országok regionális folyamatai – a szocialista országokétól eltérően – új gazdasági fejlődési szakaszba, a posztfordista szakaszba léptek (Enyedi 1996, Reznitzer 1998). A **fordista-posztfordista ciklusok kiterjesztésével** olyan régiótípusokat kapunk, amelyek napjaink uralkodó globális tendenciáit, a láthatatlan vagyonelemek felértékelődését, a tudás előtérbe kerülését stb. veszik alapul. A **tudásalapú gazdaságban betöltött szerepük szerint három régiótípust különíthetünk el** (Lengyel 2003):

1. **A neofordista régiókban** (relatívén fejletlen régiótípus) elsősorban egyetemi alapú kutatások zajlanak, vállalati kutatások nem. Ennek oka, hogy a betelepült vállalatok elsődleges motivációját a költségelnyök jelentik (pl. olcsó munkaerő, adókedvezmények). A régió vállalatai a máshonnan vásárolt innovációs eredményeket hasznosítják, általában jelentős késéssel.
2. **A tudásalkalmazó régiókban** (közepesen fejlett régiótípus) az innováció szerepe magasabb, a globális verseny erősebben érinti a régió vállalatait. Innovációs centrumok működnek, a még mindig csak vásárolt technológiák viszont az elérhető legjobbak.
3. **A tudásteremtő régiókban** (relatívén fejlett régiótípus) a tartós versenyelőnyök forrása az innovációs eredmények létrehozása. A vállalatok az egyetemekkel sikeresen együttműködnek. Több helyen tudományos parkokba koncentrálódnak a high-tech cégek. Saját fejlesztésű technológiát alkalmaznak.

Ezen tipizálás egy **nagyon fontos dologra világít rá:** a tudásalapú gazdaság kihívásaira csak abban az esetben adható sikeres válasz, ha élesen elkülönítjük egymástól azon térségeket, amelyek a tudás teremtése folyik azoktól, ahol kizárólag a tudás

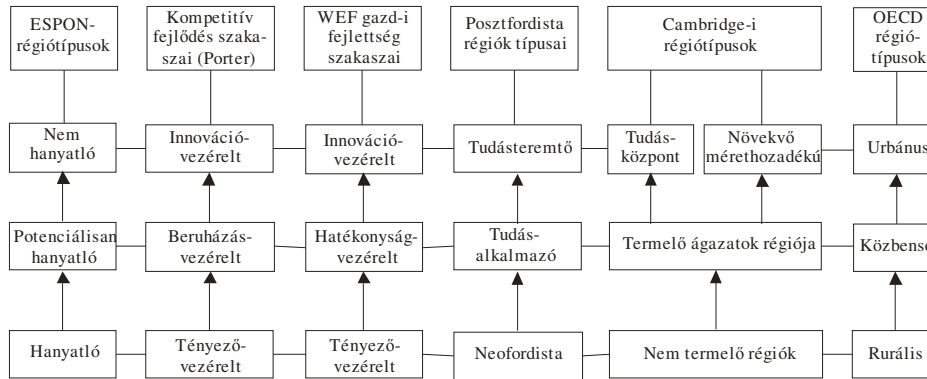
felhasználása, hiszen mindez jövőbeni lehetőségeiket is alapvetően befolyásolja. Ez a logika összhangban van Porter (és a WEF) három régiótípusával, hiszen az innovációvezérelt szakaszban a versenyelőnyök a tudásteremtésből származnak, míg a beruházásvezérelt (illetve hatékonyságvezérelt) típusban a tudás felhasználásából. Ezen filozófiát saját tipizálásunk átgondolásakor mindenképpen figyelembe fogjuk venni. A tipológia elméletileg bármilyen aggregációs szinten alkalmazható.

Magyarországon a 2004. évi LXXV. tv. a területfejlesztésről és a területrendezésről szintén különböző fejlettségi fázisokat definiál:

1. **Szerkezetátalakítás térségei:** azok az aránytalan ipari szerkezetű munkaerőpiaci vonzáskörzetek, ahol a munkanélküliség aránya jelentősen, és az ipari foglalkoztatottak aránya, továbbá csökkenése meghaladja az országos átlagot.
2. **Mezőgazdasági vidékfejlesztés térségei (rurális térségek):** azok a térségek, ahol jelentős a mezőgazdaságban foglalkoztatottak, illetve a mezőgazdasággal foglalkozók aránya a foglalkoztatási szerkezetben, illetve a községekben, továbbá a kisvárosokban élő népesség aránya.
3. **Innovációs központok:** azon megfelelő termelési és szellemi háttérrel, illetve kapcsolatrendszerrel rendelkező települések, amelyek a gazdaság növekedését, szerkezetváltását és megújulását, illetve a társadalmi fejlődést nagyobb térségben segítik elő, vagy mindezek elérése érdekében tudatos fejlesztési politika érvényesül.

Látható, hogy több, jelentős régiótípezálási munka **három vagy négy régiótípust** különít el (2.2. ábra). Ez a tény adja az inspirációt a **168** magyar kistérség megközelítőleg homogén csoportokba rendezésére. Ezáltal lehetőség nyílik arra, hogy egy bizonyos szempontrendszer szerint elkülönítsünk egymástól eltérő versenyképességű térségtípusokat. A fentebb bemutatott régiótípezálási munkák arra is rávilágítottak, hogy a térségtípusok versenyképességi fázisokba sorolásánál kiemelt figyelmet kell szentelni az urbanizáltságnak, az RCC-modell logikájának megfelelően az urbanizációs és lokalizációs előnyök érvényesülésének, vagyis az emberek kritikus tömegének térségben történő koncentrálódásának.

2.2. ábra Néhány kiemelt régiótipizálás eredményének összevetése

Forrás: Saját szerkesztés

2.4. A fejezet összegző megállapításai

Összességében elmondható, hogy amennyiben napjainkban a térségeket tipizálni szeretnénk, igen **jelentős térszervező erők hatásait kell figyelembe vennünk**. Ezek közül is kiemelkedik egy bizonyos kritikus tömeg jelenlétét vizsgáló urbánus-rurális dimenzió, valamint a lokális térségek előtérbe kerülése. Napjainkban már nem elegendő az egyes térségek különböző adottságait, lehetőségeit a fejlett-fejletlen fogalom párral leírni, hiszen az uralkodó térszervező erők jóval színesebb és bonyolultabb térségtípusokat hoznak létre. Ebből következik, hogy napjaink regionális folyamatait csak abban az esetben tudjuk a lehető legpontosabban leképezni, ha a legfontosabb térszervező erők hatásait is bevonjuk elemzésünkbe.

Jelen fejezet világossá tette, hogy – az 1. fejezetben bemutatott RCC-modell logikájának megfelelően – empirikus vizsgálatok során kitüntetett szerepet kell szentelni annak, hogy vajon a vizsgált kistérségek urbánusnak, vagy éppen rurálisnak tekinthetőek-e. A kistérségben meglévő (vagy éppen hiányzó) népességtömeg, annak koncentrációja, térbeli eloszlása és egyéb kritériumok szerinti kritikus tömeg átlépése kiemelten fontos az egyes programok sikere szempontjából. A kritikus tömeg megléte ugyanis pozitívan képes befolyásolni egy-egy lokális térség jövőbeni fejlődési lehetőségét, míg a kritikus tömeg hiánya adott esetben konzerválhatja egy-egy lokális térség kevésbé előnyös helyzetét.

A kistérségek versenyképességi tipizálásakor tehát mindenképpen figyelembe kell venni a vizsgált kistérség urbánus vagy rurális jellegét, melynek három fő okát lehet kiemelni:

- az urbánus és rurális térségek között **munkamegosztás van**,
- **másként vesznek részt a területi versenyben**,
- **a versenyképesség javítása is eltérő módon kell, hogy megvalósuljon**.

Mindezek alapján úgy gondoljuk, hogy a lokális térségek versenyképességét elemző modellt úgy célszerű összeállítani, hogy a végső versenyképességi típusok tükrözzék a fentebb bemutatott régiótípusozási munkák eredményeiként létrejött régiótípusokat, **melyeket célszerű tovább differenciálni az urbánus-rurális dimenzió mentén.**